

**Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Громадська організація „Арт-терапевтична асоціація”**

Арт-терапія у подоланні психічної травми

програма

курсу підвищення кваліфікації

для соціальних працівників, медичних та практичних психологів, соціальних педагогів

Автори та укладачі: **Вознесенська О.Л., Сидоркіна М.Ю.**

Рецензенти:

Мілютіна К.Л., доктор психологічних наук, доцент кафедри психології Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України;

Чорна Л.Г., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

**Київ
2015**

Зміст

Пояснювальна записка _____	3
Навчально-тематичний план _____	7
Зміст за темами _____	9
Список рекомендованої літератури _____	15

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Курс «Арт-терапія у подоланні психічної травми» розроблений для підвищення кваліфікації психологів, педагогів, соціальних працівників, соціальних педагогів, з подальшим використанням у практичній діяльності в системі освіти та соціальній сфері.

Курс підвищення кваліфікації передбачає тренінгову форму роботи та спрямований на вивчення практичного аспекту арт-терапевтичної діяльності задля подолання наслідків психотравмуючих подій (зокрема застосування художньої творчості в психоконсультаванні та терапії психічної травми, танцювально-рухового напрямку арт-терапії, казкотерапії тощо).

Українське суспільство зіштовхнулося з такими випробуваннями та соціальними потрясіннями, яких не було в досвіді незалежності нашої країни: військові дії (антитерористична операція з використанням важкої зброї), внутрішні переселенці, перезавантаження політичної системи та люстрація всіх гілок влади, крах економічної системи, який призвів до різкого зростання безробіття та інших соціальних проблем. За таких обставин те, що відбувається в нашій країні, зачіпає кожного її громадянина.

Травма – це криза, яка руйнує звичні рамки життя так, що вони не підлягають відновленню. Колективна травма, яку зазнало суспільство, характеризується тим, що травматична подія зачіпає всіх, усе суспільство. Ці травми актуалізують і травми власного досвіду, і травми сімейної історії, і травми народу.

Через розвиток інформаційного суспільства травма підтримується за допомогою різних форм репрезентації, поширюється через ЗМІ, за допомогою обговорення в інформаційному просторі соціальних мереж, промов публічних осіб на політичній арені. Ми черпаємо інформацію щодо подій у суспільстві в ЗМІ, шукаємо допомоги в соціальних мережах, контактуємо з рідними, які знаходяться в інших місцях, містах і країнах, за допомогою мобільного телефону. Ми отримуємо від життя в інформаційному суспільстві як переваги – можливість завжди бути в курсі подій, оперативно передавати інформацію та отримувати підтримку, згуртовуватися задля допомоги іншим, так маємо іноді й жахливі наслідки. **Інформаційний вплив** може призводити й до психічної травматизації. **Медіа-травма** – це психічна травма, що виникла під інтенсивним впливом медіа-засобів, медіа-повідомлень, медіа-контенту, як шкідлива для психіки реакція на емоційно значущу подію, що зачіпає значущі сфери існування людини, і яка пов'язана із сильними, стресовими впливами на психіку, загрозою (чи така, що сприймається загрозовою, порушує відчуття безпеки) для життя.

Саме тому зараз у психологічному просторі назріла гостра потреба в професійному науково-методичному забезпеченні викликів сьогодення щодо допомоги жертвам насильства, вимушеним переселенцям, постраждалим під час бойових дій, сім'ям загиблих тощо. І арт-терапія в цих випадках мало не єдиний метод допомоги особистості, тому що будь-яка травма відображається на тілесному, образному й емоційному рівнях. Когнітивний компонент не

включений в травматичній досвід, бо в момент гострих переживань високої інтенсивності в нашій психіці починають діяти потужні психічні захисти, людина діє на тваринному рівні з метою вижити.

Задля подолання негативних наслідків психотравмуючих подій важливим є звільнення та диференціація прихованих почуттів, переоцінка ситуації та себе, вихід в ресурс. Творча діяльність є засобом вільного самовираження і самопізнання, засобом зближення людей та передбачає атмосферу довіри, високої толерантності, уваги до внутрішнього світу людини; дозволяє дослідити несвідомі процеси, вираження і актуалізацію латентних ідей і станів, соціальних ролей і тих форм поведінки, які знаходяться у «затиснутому» виді або слабо проявляються в повсякденному житті. Всі ці можливості надає саме арт-терапія. Не менш важливою є така особливість арт-терапії як методу – її ресурсність. Неможливо подолати психічну травму без накопичення ресурсів. Арт-терапія завжди надає ресурс, тому що апелює до творчого компонента психіки, ініціює пошук можливостей самоцілення, залучення внутрішніх ресурсів людини.

Курс підвищення кваліфікації розкриває основні уявлення про психічну травму, її види, прояви, наслідки, ретравматизацію, шоківу травму та основні підходи до розуміння переживання втрати, основні напрямки психотерапевтичної допомоги у подоланні психічної травми через посттравматичний розвиток та зростання, методологію роботи з важкою втратою. Окремі розділи курсу присвячено особливостям спілкування через творчу художню діяльність та сприймання невербальної інформації, що є важливим для професійної діяльності психолога, що працює з людьми, які зазнали психічної травми. Курс містить загальні поняття арт-терапії та, зокрема, особливості арт-терапії у роботі з травмою через вивільнення затиснутих сильних почуттів, роботу з тілом; розглянуто роботу з різними видами психічних травм у дітей; арт-терапевтичні стратегії роботи з дитячими страхами; ресурси подолання психічної травми в медіаосвіті.

Специфічною особливістю підготовки кваліфікованого спеціаліста задля допомоги у подоланні психічної травми є те, що він повинен мати глибокі теоретичні знання та водночас вміти використовувати різні методи, техніки, вправи тощо практичного характеру. Одним із важливих компонентів професіоналізму є вирішення індивідуально-особистісної проблематики та формування професійної свідомості задля запобігання професійному вигорянню.

Основна мета курсу: отримання практичного досвіду допомоги у подоланні психічної травми методами арт-терапії та розкрити і розвинути особистісний потенціал учасників курсу підвищення кваліфікації.

Під час реалізації головної мети мають місце також процеси самопізнання та особистісного розвитку. Відбувається покращення психологічного самопочуття завдяки усвідомленню власних особливостей та мови тіла та розвиток навичок самоспостереження та самовираження, управління власним психологічним станом.

Основні завдання курсу підвищення кваліфікації:

- Набути досвіду практичного застосування різноманітної творчої психотерапевтичної діяльності в групі з метою подолання наслідків психотравмуючих подій.
- Розвинути вміння інтерпретувати, прогнозувати, корегувати поведінку іншої людини, спираючись на невербальні компоненти людського існування та результати арт-діяльності.
- Розвинути емпатію, саморефлексію, сформувати професійну свідомість та здібності до комунікації, як складову професійно важливих соціально-когнітивних та комунікативних умінь.
- Розвинути творчий підхід до вирішення професійних завдань.
- Покращити суб'єктивне самопочуття й укріпити психічне здоров'я задля запобіганню професійному вигорянню.

Попередні вимоги до знань та вмінь:

Слухачі повинні знати: обов'язковою вимогою є наявність знань з курсів „Психологія особистості”, „Вікова психологія”, „Основи психотерапії”, „Соціально-психологічний тренінг”. Бажано також, щоб слухачі мали базові знання з патопсихології, медичної психології, психології девіантної поведінки. Вони повинні володіти базовими поняттями курсу з психотерапії, знати методичні настанови щодо концептуального, ціннісного та процесуального аспектів надання психологічної допомоги: механізми, що зумовлюють терапевтичний ефект; особливості формування та функціонування особистості в кризових ситуаціях; мати уявлення про альтернативні методи психокорекції та психопрофілактики станів ще не хворих людей різних вікових категорій; знати перші ознаки погіршення психосоматичного стану здоров'я.

Слухачі повинні володіти: психотехнологіями організації та ведення психотерапевтичного діалогу і консультативної сесії; практичними вміннями щодо надання людині психологічної допомоги в кризових ситуаціях її життя; методиками, що спрямовані на подолання психічної травми та управління негативними емоційними станами

Слухачі повинні мати, як мінімум, один рік досвіду роботи у відповідному професійному контексті (наприклад, в сфері медичних, освітніх і соціальних послуг) або його еквівалент.

З метою поглиблення й закріплення знань в програмі, крім програмного матеріалу дисципліни, передбачено завдання для самостійної роботи та контрольні питання.

Навчальна програма розрахована на 72 години, включаючи самостійну роботу.

Після завершення курсу слухачі мають такі знання та вміння:

- **знати:** зміст основних понять арт-терапії та уявлень щодо психотерапевтичних факторів в арт-терапії, основні методи арт-терапевтичної діяльності, механізми, що викликають терапевтичний ефект; методи арт-терапії, що спрямовані на подолання психічної травми та допомоги особистості у ро-

звітку навичок саморегуляції емоційним станом; методи арт-терапії в роботі з психосоматикою, особливості роботи з різними категоріями клієнтів.

- **вміти:** аналізувати результати творчої діяльності (власні та інших людей), творчо підходити до рішення психологічних проблем, використовуючи різні види арт-діяльності; усвідомлювати невербальні компоненти спілкування; усвідомлювати та долати власні тенденції до інтерпретаційних викривлень; використовувати різні способи самовираження; управляти власними психологічними станами: усвідомлювати почуття при малих ступенях їхньої інтенсивності та вербалізувати їхній зміст; співвідносити актуальний психологічний стан з більш широким життєвим контекстом.

II. НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН
Курс підвищення кваліфікації
«Арт-терапія у подоланні психічної травми»

Назва теми, розділу	Серед них:				Загальна кількість годин
	Лекції	Практичні	Лабораторні	Самостійна робота	
Розділ 1. Основні уявлення про психічну травму	6			2	8
Тема 1. Основні підходи до розуміння психічної травми	2			2	4
Тема 2. Наукові уявлення щодо переживання втрати.	2				2
Тема 3. Психотерапевтична допомога у подоланні психічної травми.	2				4
Розділ 2. Введення в теорію арт-терапії.	8	2		2	12
Тема 4. Основні поняття арт-терапії.	2	2			4
Тема 5. Історія арт-терапії.	1			2	1
Тема 6. Діагностичний потенціал арт-терапевтичних технік і інтерпретація в арт-терапії.	3				4
Тема 7. Простір арт-терапевтичного процесу.	1				1
Тема 8. Роль та функції арт-терапевта в подоланні наслідків психотравмуючих подій.	1				2
Розділ 3. Особливості арт-терапії у роботі з травмою.	16	26			42
Тема 9. Арт-терапія в роботі з настроями, відчуттями, почуттями.	2	4			6
Тема 10. Арт-терапевтична робота з травмами раннього дитинства.	2	4			6
Тема 11. Психотерапевтичні можливості роботи з тілом.	2	5		3	10
Тема 12. Психологічні межі: визначеність границь тіла та простору.	1	2		1	4
Тема 13. Особливості роботи із переживанням важкої втрати в арт-	2	4			6

терапії.					
Тема 14. Особливості використання арт-терапії в роботі з учасниками бойових дій.	4	2			6
Тема 15. Ресурс у роботі з шоковою травмою.	2	2			4
Розділ 4. Арт-терапевтичні ресурси подолання психічної травми в медіаосвіті.	2	4			6
Тема 16. Інтеграція арт-терапевтичних та медіаосвітніх технологій у подоланні психічної травми.	2	4			6
Розділ 5. Арт-терапія як засіб подолання психічних травм у дітей та підлітків.	2	8			10
Тема 17. Особливості роботи з психічними травмами у дітей.	2	8			10
		74		4	78

ЗМІСТ ПРОГРАМИ ЗА ТЕМАМИ

Розділ 1. Основні уявлення про психічну травму

Тема 1. Основні підходи до розуміння психічної травми.

Психічна травма: поняття, види, прояви, наслідки. Шокова травма. Колективна травма. Посттравматичний стресовий синдром та арт-терапевтичні методи його подолання.

Тема 2. Наукові уявлення щодо переживання втрати.

Основні підходи до розуміння переживання втрати. Методологія роботи із важкою втратою.

Тема 3. Психотерапевтична допомога у подоланні психічної травми.

Травма як ресурс. Посттравматичний розвиток особистості. Умови ретравматизації. Стадії подолання психічної травми. Психологічні особливості клієнтів, що перебувають у кризовому стані. Шляхи подолання колективної психічної травми.

Завдання для самостійної роботи (2 год.):

1. Порівняти за обраними критеріями різні підходи до розуміння психічної травми.

Література: [1, 2, 5, 6, 13, 26, 38-39, 48, 52, 53, 65, 69, 79-81, 87, 91, 99, 103].

1. Контрольні запитання:
 1. Дайте визначення психічній травмі.
 2. Визначте відмінності між психологічною і психічною травмою та стресом.
 3. Визначте поняття «дистрес» та «еустрес».
 4. Перерахуйте події, що можуть призводити до психічних травм.
 5. Назвіть можливі наслідки психічної травми.
 6. Запропонуйте будь-яку класифікацію психічних травм.
 7. Визначте, які події та ситуації спричиняють шокову травму.
 8. Перерахуйте види глобальної травми високої інтенсивності
 9. Назвіть чотири компоненти формування ядра травми
 10. Що таке іммобілізація?
 11. Дайте визначення колективній травмі.
 12. Назвіть етапи подолання психічної травми.
 13. Визначте поняття посттравматичного зростання або розвитку.
 14. Назвіть три напрями позитивних змін, що відбуваються завдяки життєвим кризам.
 15. Що таке ретравматизація?
 16. Опишіть стратегію психотерапевтичної допомоги з подолання психічної травми.
 17. Визначить небезпеки в роботі психолога, який працює з людьми, які отримали психічну травму.
 18. Охарактеризуйте основні підходи до розуміння переживання важкої втрати.

19. Порівняйте Модель подвійного процесу та Модель реконструкції смислів.

Розділ 2. Введення в теорію арт-терапії.

Тема 4. Основні поняття арт-терапії.

Арт-терапія в системі терапії мистецтвом. Арт-терапія та образотворча діяльність. Види арт-терапії. Зображувальна діяльність. Психотерапевтичний театр, музикотерапія. Казкотерапія. Танцювально-руховий напрямок.

Тема 5. Історія арт-терапії.

Школи сучасної арт-терапії: психоаналітична, психодинамічна, гуманістична, екзистенціальна, трансперсональна. Механізми образотворчої діяльності. Галузі застосування арт-терапії та її обмеження.

Тема 6. Діагностичний потенціал арт-терапевтичних технік і інтерпретація в арт-терапії.

Межі арт-терапевтичної діагностики. Проективний малюнок і арт-терапія. Символ, малюнок, колір. Природа та функції символу. Символіка лінії. Символіка кольору.

Тема 7. Простір арт-терапевтичного процесу.

Арт-терапевтичний кабінет та його оснащення. Види арт-терапевтичної роботи: індивідуальна арт-терапія, закрита аналітична група, студійна відкрита група, тематично орієнтована група. Етапи арт-терапевтичної сесії. Способи реєстрації й оцінки арт-терапевтичної роботи.

Тема 8. Роль та функції арт-терапевта в подоланні наслідків психотравмуючих подій.

Переваги та ризики застосування арт-терапії в освіті та соціальній сфері. Терапевтичні стосунки: перенос та контр-перенос. Опори та захисні механізми. Функції й завдання арт-терапевта, що працює в соціальній сфері та освіті. Особистісні якості арт-терапевта, необхідність особистісної терапії як фактор кваліфікованості спеціаліста. Вимоги до фахової кваліфікації арт-терапевта. Недирективність стилю ведення арт-терапевтичної сесії.

Завдання для самостійної роботи (2 год.):

1. Вивчити етапи становлення арт-терапії як методу допомоги особистості та шляхи її виникнення.

Література: [1-4, 7-12, 15, 19, 24, 28, 31, 33-35, 43, 45-47, 50-51, 55, 61, 64, 67, 72, 78, 82, 92, 96-98].

2. Контрольні запитання:

1. Назвіть особливості арт-терапевтичного простору.

2. Перерахуйте види арт-терапії та типи арт-терапевтичної роботи.

3. Як здійснюється арт-терапевтична інтерпретація?

4. Вкажіть діагностичні критерії в арт-терапії.

5. У чому відмінності проективного малюнку й арт-терапії?

6. Вкажіть спільне і відмінності образотворчої діяльності та арт-терапії?

7. Визначить передумови виникнення арт-терапії як методу допомоги

особистості.

8. Мета організації вербального зворотного зв'язку під час арт-терапії?

9. Яка роль ведучого в організації обговорення отриманого досвіду?

10. Які є способи перевірки власних проєкцій щодо психологічного стану іншої людини.

11. Назвіть функції й завдання арт-терапевта.

12. Як можливо охарактеризувати стиль ведення арт-терапевтичної сесії.

Розділ 3. Особливості арт-терапії у роботі з травмою.

Тема 9. Арт-терапія в роботі з настроями, відчуттями, почуттями.

Методи виявлення та усвідомлення витиснутого афекту. Каракулі, монотипії. Вивільнення затиснутих сильних почуттів. Робота з пластичними тривимірними матеріалами. «Колірна» депривація та малювання руками. Кольоротерапія: діалог з кольором. Медитативне малювання. Штрихування та розмазування. Драматерапевтичні можливості вивільнення затиснутих почуттів.

Тема 10. Арт-терапевтична робота з травмами раннього дитинства.

Бодинамічний підхід до розуміння травм розвитку. Діагностика травм раннього дитинства. Психотерапевтична робота з «ідеальною моделлю», з болем, з агресією.

Тема 11. Психотерапевтичні можливості роботи з тілом.

Метод «соматичного переживання» П. Левіна. Трансформація травматичних відчуттів, пробудження цілющих процесів. Відновлення відчуття цілісності. Контейнерування. Техніки заземлення та саморегуляції. Звук як можливість розвитку та інтеграції особистості. «Людина-оркестр» – робота з тілесним образом «Я» (ТОЯ). ТОЯ жертв насильства та методи подолання наслідків насильства. Психосоматика: симптом в арт-терапії. Результати арт-терапії: усвідомлення, катарсис, новий рівень соціального функціонування.

Тема 12. Психологічні межі: визначеність границь тіла та простору.

Межі тіла, особистісного простору. Обмеження: соціальні та особистісні стереотипи. Особливості встановлення контакту клієнта, що зазнав психічної травми. Відповідальність, довіра, прийняття, емпатійність. Відновлення порушених психологічних меж.

Тема 13. Особливості роботи із переживанням важкої втрати в арт-терапії.

Розуміння індивідуальних наративів та фасилітації смислотворення через творчий пошук і роботу з метафорами в арт-терапії. Арт-терапевтичні методи фасилітації висловлення клієнтом, який переживає важку втрату, почуттів, пов'язаних з втратою. Створення «Книги пам'яті». Арт-терапевтичні методи роботи з клієнтами, які переживають важку втрату, напередодні річниць втрати. Стратегії полегшення переживання спонтанних проявів горя. Стратегії фасилітації перегляду клієнтом власної ідентичності. Арт-терапевтичні методи роботи з почуттям провини.

Тема 14. Особливості використання арт-терапії в роботі з учасниками бойових дій.

Правила виживання під час бойових дій та їх важливість в реабілітації бойової психологічної травми. Сім'я учасників бойових дій. Як повернутися з війни. Особливості використання арт-терапії в роботі з учасниками бойових дій. Досвід впровадження арт-терапії з військовослужбовцями-реабілітантами в співробітництві з Лаврськими художніми майстернями.

Тема 15. Ресурс у роботі з шоковою травмою.

Самоприйняття, вільне самовираження та ресурсні стани. Імпровізація як можливість особистісного розвитку. «Безпечне місце» та інші візуалізації. Протипоказання до застосування візуалізацій. Арт-терапевтичні матеріали для роботи з ресурсом. Психотерапевтичні можливості гриму. Можливості та ризики застосування драматерапії. Методи тілесно-орієнтованої психотерапії як засоби відновлення ресурсів.

Завдання для самостійної роботи (4 год.):

1. Спостерігати пози, рухи, емоційні прояви оточуючих на невербальному рівні. Дослідити власні рухові патерни.

2. Усвідомлювати власні повсякденні «ритуальні» дії та «ритуальні» дії оточуючих. Відстежити власні тілесні патерни (особливості) під час встановлення контактів.

3. Дослідити власний м'язовий панцир.

Література: [1, 4, 13-17, 27, 36-37, 42, 45-47, 53, 54, 59-65, 70-71, 75, 80-84, 90, 95, 101-102].

3. Контрольні запитання:

4. Назвіть арт-терапевтичні матеріали та методи, що застосовуються для подолання психічної травми.

5. Визначте переваги арт-терапевтичної роботи з наслідками психотравмуючих подій.

6. Розкрити діагностичний та розвиваючий потенціал роботи з тілом.

7. Назвати основні способи виразу емоційних станів.

8. Довести доцільність напрацювання та розвитку тілесного лексичного матеріалу.

9. Дати психологічну характеристику тілесних патернів.

10. Визначити техніки, що створюють універсальні можливості для тілесно-рухового усвідомлення, розвитку та інтеграції.

11. Розкрити поняття «кордони тіла», «особистісний простір», «опори» та «базове заземлення».

12. Запропонуйте вправи на розвиток усталеності.

13. Які фізичні вправи є корисними для роботи з агресією?

14. Визначте механізми накопичення тілесної напруги.

15. Які техніки доцільно використовувати для усвідомлення кордонів тіла та особистісного простору?

16. Які техніки доцільно використовувати при наявності астенії?

17. Які вправи можна запропонувати при роботі зі страхами та недовірою?

18. Які переваги застосування арт-терапії в роботі з почуттями (привни, гніву, образи, болю) на відміну від інших методів?
19. Назвіть можливості застосування арт-терапії в роботі з почуттями.
20. В чому полягають особливості медитативного малювання.
21. В яких випадках використовується навмисне штрихування?
22. Коли треба пропонувати розмазування як вид роботи із матеріалами?
23. Які є методи виявлення та усвідомлення витиснутого афекту?
24. Які матеріали є адекватними для використання в роботі з агресією?
25. В чому відмінності різних пластичних матеріалів в роботі з психічною травмою?
26. Як співвідносяться арт-терапія і спрямована увага?
27. Які є арт-експрес-методи зняття болю?
28. Робота с кольором: особливості кольоротерапії, можливості, показання, критерії успішності.
29. В яких випадках застосовуються техніки малювання каракуль?
30. Особливості та обмеження застосування гриму. Визначте методичні засади застосування маски.
31. Які є автопортретні техніки в арт-терапії?
32. Симптом в арт-терапії: робота з психосоматичними розладами.
33. Як відбувається катарсис в арт-терапевтичному процесі. Дії арт-терапевта.
34. Особливості застосування різних матеріалів в роботі з психосоматикою.
35. Які матеріали найбільш придатні для роботи з ресурсом?
36. Що таке «безпечне місце» і як його створити?
37. Наведіть приклади візуалізацій, спрямованих на відновлення ресурсу.
38. Розкрийте можливості «роботи з тілом» як засобу пошуку ресурсу.
39. Особливості арт-терапії учасників бойових дій.
40. Техніки арт-терапії для використання з учасниками бойових дій.
41. Особливості роботи з сім'ями тих, хто постраждав в бойових діях.

Розділ 4. Арт-терапевтичні ресурси подолання психічної травми в медіаосвіті.

Тема 16. Інтеграція арт-терапевтичних та медіаосвітніх технологій у подоланні психічної травми.

Медіатравма в сучасному інформаційному суспільстві. Арт-терапія в медіа-клубі. Мандала як засіб рефлексії емоцій та зцілення в медіаклубних заняттях

Завдання для самостійної роботи (4 год.):

1. Провести пошук медіа-продуктів для роботи з різними видами психічної травми.

Література: [4, 9, 22, 23, 29, 44, 86].

42. Контрольні запитання:

1. Що таке „мандала”? Як „мандала” використовується в арт-терапії?
2. Опишіть типи мандал за Д. Келлог.
3. Які значення кольору, форми, символів у мандалах?
4. Що таке медіа-травма?
5. Визначить, що таке партиципація під час взаємодії з кіновидовищем.
6. Які етапи має проведення медіа-клубу із використанням арт-терапевтичних технологій задля розвитку психоемоційної культури сім'ї та подолання наслідків психічної травми?
7. Які є підходи в організації медіа клубу, крім через емоційний відгук глядача на аудіовізуальну медіа-продукцію ?
8. Як і з якими цілями можна використовувати драматерапію в роботі медіа клубу?
9. Наведіть приклад запитань, що пропонуються для обговорення після перегляду медіа-продукту на медіа-клубі.
10. З якою метою можна в якості медіа-продукту використовувати серії фотозображень?
11. Наведіть переваги використання методу створення мандал в подоланні психічних травм.

Розділ 5. Арт-терапія як засіб подолання психічних травм у дітей та підлітків.

Тема 17. Особливості роботи з психічними травмами у дітей.

Особливості арт-терапевтичного простору в роботі з дітьми. Специфіка переживання дітьми психічних травм. Потенціал арт-терапії у роботі з психічними травмами у дітей. Інтерпретація дитячого малюнка. Екологічність обговорення з дітьми їх творчості, пов'язаної з травмою. Робота з різними видами психічних травм у дітей засобами арт-терапії. Використання арт-терапії у роботі з переживанням важкої втрати у дітей та підлітків. Арт-терапевтичні стратегії роботи з дитячими страхами.

Література: [1, 18, 20, 21, 25, 30, 31, 49, 56-58, 66, 68, 73-77, 85, 93, 94, 100].

43. Контрольні запитання:
 1. Чим зумовлена специфіка переживання дітьми психічних травм.
 2. Назвіть випадки, у яких діти можуть зазнати психічних травм.
 3. Що необхідно враховувати дорослим під час взаємодії з дітьми, які пережили психічну травму?
 4. Яка основна передумова допомоги психічно травмованим дітям?
 5. Охарактеризуйте інші важливі умови успішності психотерапевтичної роботи з дітьми, спрямованої на подолання наслідків психічних травм.
 6. Яке співвідношення роботи з пошуку ресурсу та роботи з опанування травми?
 7. Що є ознаками того, що вдалося створити атмосферу безумовного сприйняття в процесі арт-терапії?
 8. Охарактеризуйте умови формування довіри в процесі психотерапе-

втичної роботи з дитиною.

9. В чому сутність директивного та недирективного підходів в арт-терапевтичній роботі з дітьми, які зазнали психічної травми?

10. Які основні протипоказання до застосування недирективного підходу у роботі з дітьми, які зазнали психічної травми?

11. Які основні переваги арт-терапії як методу роботи з дитячою травмою?

12. Розкрийте сутність основних принципів «дії» арт-терапії як методу психотерапевтичної роботи з дітьми, які зазнали травми.

13. Запропонуйте арт-терапевтичні технології роботи з амбівалентними почуттями.

14. Наведіть перелік тем, звернення до яких є корисним у арт-терапевтичній роботі з усинвленими дітьми.

15. Опишіть варіанти підходів до арт-терапевтичної роботи з дітьми вимушених переселенців.

16. Які арт-терапевтичні стратегії роботи з дітьми, батьки яких розлучилися.

17. Наведіть приклад та охарактеризуйте сутність підходу до організації арт-терапевтичної роботи з дітьми, які зазнали фізичного та сексуального насилля в сім'ї.

18. Які основні принципи обговорення з дітьми їх творчості, пов'язаної з травмою.

19. Охарактеризуйте рекомендації Вайолет Оклендер щодо обговорення з дітьми їх малюнків.

20. Які рекомендації щодо обговорення завершеного малюнку надає Кеті Мальчіоді?

21. Яких питань слід уникати при обговорення з дітьми їхньої творчості?

22. Що слід враховувати аби надати дитині саме живий заохочувальний відгук щодо її творчості?

23. Охарактеризуйте особливості переживання дітьми різного віку смерті близьких.

24. Які чинники впливають на переживання дітьми втрати близьких?

25. В чому сутність методу «керованих ритуалів прощання»? Наведіть приклади таких ритуалів.

26. В чому сутність механізму, який забезпечує можливість «проходження» дітьми «прощальних ритуалів» у символічній формі під час прослуховування ними метафоричних історій без їх подальшої інтерпретації.

27. Наведіть приклад та охарактеризуйте сутність іншої арт-терапевтичної стратегії до організації роботи з дітьми, які переживають важку втрату.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основний:

1. Арт-терапія жертв насилія / [сост. А. И. Копытин]. – М: Психотерапія, 2009. – 144 с: ил.
2. Арт-терапія в епоху постмодерна [Текст] : [збірник / науч. ред. и пер. А. И. Копытина]. – С.-Петербург : Речь : Семантика-С, 2002. – 221 с.
3. *Вознесенська О.Л.* Арт-терапія в роботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті / Олена Вознесенська, Людмила Мова. – К.: Шкільний світ, 2007. – 120 с.
4. *Вознесенська О.Л. Сидоркіна М.Ю.* Арт-терапія у подоланні психічної травми: Практичний посібник / Олена Вознесенська, Марина Сидоркіна. – К. : Золоті ворота, 2015. – 148 с.
5. *Заманаєва Ю.В.* Переживание утраты близкого как процесс изменений во внутреннем мире личности: Автореф. дисс. ... канд. псих, наук / Ю.В. Заманаева. – СПб., 2004. – 18 с.
6. *Калшед Д.* Внутренний мир травмы: Архетипические защиты личностного духа/ Дональд Калшед ; [пер. с англ. В. Агаркова, С. Кравец] ; [под ред. В. Калиненко] ; [науч. ред. Е. Щербаковой]. – М.: Академический Проект, 2001. – 368 с.
7. *Колошина Т.Ю.* Арт-терапія: Метод. рекомендації / Т.Ю. Колошина. – М.: Изд-во Института психотерапии и клинической психологии, 2002. – 84 с.
8. Концепція впровадження арт-терапії в дитячих лікарнях/ Вознесенська О.Л., Гундертайло Ю.Д., Латуненко Ю.Є., Небезжанська О.А., Осадчук Л.А., Плетка О.Т., Скар О.М., Яценя А.А. ; [За заг. ред. Вознесенської О.Л., Скар О.М.] – К.: Міленіум, 2007. – 80 с.
9. *Копытин А.И.* Диагностика в арттерапии. Метод «мандала». – СПб., 2002. – 144 с.
10. *Копытин А.И.* Основы арт-терапии. СПб.: Изд-во “Лань”, 1999. – 256 с.
11. *Копытин А.И.* Теория и практика арт-терапии. – СПб: Питер, 2002. – 366 с.
12. *Лебедева Л.Д.* Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. – СПб.: Речь, 2003. – 256 с.
13. *Левин П.* Пробуждение тигра – исцеление травмы / П. Левин, Э. Фредерик. – М.: АСТ, 2007. – 316 с.
14. *Лоуэн А.* Психология тела. (Телесноориентированный биоэнергетический психоанализ). Перевод Коледа С.В. М. Независимая ассоциация психологов-практиков 1997. – 200 с.
15. Практикум по арт-терапии // Под ред. А.И. Копытина. – СПб: Питер, 2000. – 448 с.: ил. – (Серия «Практикум по психологии»).

Додатковий:

16. *Александр Ф.* Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение./ Франц Александр ; [пер. с англ. С. Могилевского]. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 352 с.
17. *Бегоян А.Н.* Анатомия психотравмы: боль, болезнь и исцеление / А.Н. Бегоян// Психотерапия. – 2013. – № 5 (125). – С. 59-62.
18. *Бретт Д.* «Жила-была девочка, похожая на тебя»: Психотерапевтические истории для детей / Д. Бретт ; [пер. с англ. Г.А. Павлова]. – М.: Независимая фирма «Класс», 1996. – 224 с.
19. *Бурно М.Е.* Терапия творческим самовыражением. – М.: Академический проект, 2009. – 240 с.
20. *Вачков И.Г.* Сказкотерапия. Развитие самосознания через психологическую сказку. – М.: Ось-89, 2003. – 144 с.
21. *Вачков И.Г.* Метафорический тренинг. – М.: Ось-89, 2003. – 144 с.
22. *Вознесенська О.Л.* Сім'я в інформаційному суспільстві: зміна норми / Вознесенська О.Л. // Психологічні перспективи. – Спеціальний випуск. – 2010. – С. 16-26.
23. *Вознесенська О.Л., Сидоркіна М.Ю.* Арт-терапевтична майстерня як форма профілактики сімейних дисфункцій / О.Л. Вознесенська, М.Ю. Сидоркіна // Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. – Мелітополь: ПП Шмиголь, 2007.– С. 62-67
24. *Вознесенська О.Л.* Творча взаємодія з дитиною : Методичні рекомендації / О.Л. Вознесенська, М. Ю. Сидоркіна. – К. : Міленіум, 2009. – 66 с.
25. *Зинкевич-Евстигнеева Т.Д.* Развивающая сказкотерапия. – СПб: Речь 2006. – 168 с.
26. *Дейтс Б.* Жизнь после потери / Боб Дейтс ; [пер. с англ. В. Челноковой]. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 304 с.
27. *Жвйтиашвили Н.Ю.* Концепт «сдерживания» в арт-терапии психотических пациентов / Н. Ю. Жвйтиашвили // Московский Психотерапевтический Журнал. Специальный выпуск: Психотерапия искусствами / [отв.ред. В.В. Сидорова, Е.А. Морозова]. – 2005. – № 4. – С.89-108.
28. *Зинкевич-Евстигнеева Т.Д.* Основы сказкотерапии. – СПб: Речь, 2006. – 176 с.
29. *Караяни А. Г.* Психологическая реабилитация участников боевых действий / [под ред. А. Г. Караяни, М. С. Полянского] // Военная психология : [в 3х кн. ; кн. 3]. – М. : ВУ, 2004. –100 с.
30. *Клауд Г.* Дети: границы, границы... : пер. с англ.: И. Стариковская / Генри Клауд, Джон Таунсенд. – М.: Триада, 2001. – 101 с.
31. *Кокоренко В.Л.* Арт-технологии в подготовке специалистов помогающих профессий. – СПб.: Речь, 2005. – 101 с.
32. *Кокс П.* Как говорить потерям «до свидания». Обучение справляться с потерями. Руководство для работы.
33. *Копытин А.И.* Руководство по групповой арт-терапии. – СПб: Речь, 2003. – 320 с.
34. *Копытин А.И.* Системная арт-терапия. – СПб: Питер, 2001. – 224 с.

35. *Копытин А.И.* Техники аналитической арт-терапии: исцеляющие путешествия/ А.И. Копытин, Б. Корт. – СПб.: Речь, 2007. – 144 с.
36. *Левин П.* Исцеление от травмы: уроки природы. Спец. выпуск: Работа с психической травмой / П. Левин// Московский психотерапевтический журнал. – 2003. – № 1. – С. 53-69.
37. *Лоуэн А.* Терапия, которая работает с телом (Биоэнергетика). – СПб.: Речь, 2000. – 272 с. – (Практическая психотерапия).
38. *Лучина Н.* Психологическая шоковая травма – ее последствия и устранение/ Наталья Лучина; [Электронне джерело]. – Режим доступу : <http://junona.org/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=1167>
39. *Мазур Е.С.* Экзистенциально-соматический подход в работе с психологической травмой / Е.С. Мазур. // Психология телесности ; [под ред. В.П. Зинченко, Т.С. Леви]. – М.: АСТ, 2005. – С. 674-700.
40. *Мальчиоди К.* Рисунки детей, переживших социальную жесткость / Кэти Мальчиоди. – [Электронне джерело]. – Режим доступу : http://samlib.ru/s/shkolxnyj_p/travma.shtml.
41. *Мардер Л. Д.* Цветной мир. Групповая арт-терапевтическая работа с детьми дошкольного и младшего школьного возраста / Мардер Л. – М. : Генезис, 2007. – 143 с.
42. *Марчер Л.* Травма рождения: метод ее разрешения / Л. Марчер, Л. Олларс, П. Бернанд // Московский психотерапевтический журнал. – Спец. выпуск: Работа с психической травмой. – 2003. – № 1. – С. 92–120.
43. *Медведева Е.А., Левченко И.Ю., Комисарова Л.Н., Добровольская Т.А.* Арт-педагогика и Арт-терапия в специальном образовании. – М.: Академия, 2001. – 246 с.
44. *Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід: Навчальний посібник / О.Т. Баришполець, Л.А. Найдьонова, Г.В. Мироненко та ін.; [за ред.. Л.А. Найдьонової, О.Т. Баришпольця].* – К.: Міленіум, 2009. – 440 с.
45. *Мова Л.В.* Социально-психологический анализ движений ребенка в первый год жизни и его использование в танцевально-двигательной психотерапии. Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. Статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М.Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2005. - Вип. 11(14). – С. 146-155.
46. *Мова Л.В.* Спонтанність та контакти, імпровізація та композиція життя. Простір арт-терапії: Разом з вами: Збірник наукових статей / За науковою ред. А.П.Чуприкова, О.А. Бреусенка-Кузнецова, О.Л. Вознесенської. – К., 2006. – С.43-48.
47. *Мова Л.В.* Танець та його значення для соціалізації особистості. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. // За ред. С.Д.Максименка. – Т. VIII. – Вип. I. – К., 2006. – С.236-241.
48. *Огієнко В. І.* Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод / В. І. Огієнко // Національна та історична пам'ять . – 2011. – Вип. 1. – С. 148-160.

49. *Оклендер В.* Окна в мир ребенка: Руководство по детской психотерапии / Вайолет Оклендер ; [пер. с англ. С. Б. Шерстнева, О. В. Орловой ; под ред. Ф. В. Березина, Е. А. Спиркиной, Е. Д. Соколовой]. – М. : Независимая фирма «Класс», 1997. – 336 с.

50. *Потемкина О.Ф., Потемкина Е.В.* Психологический анализ рисунка и текста. – СПб.: Речь, 2005. – 524 с.

51. Роджерс Н. Путь к целостности: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств / Н. Роджерс. // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 132—139.

52. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : монографія / [за ред. Н.В. Чепелевої]. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.

53. *Рупперт Ф.* Травма, связь и семейные расстановки: понять и исцелить душевные раны /Франц Рупперт ; [пер. с нем. Е. Гурской]. – М.: Институт консультирования и системных решений, 2010. – 247 с

54. *Сандомирский М.Е.* Психосоматика и телесная психотерапия: Практическое руководство – М.: Независимая фирма «Класс», 2005. – 592 с.

55. *Сидоркіна М. Ю.* Спільна художня творчість як чинник гармонізації сімейних стосунків : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Сидоркіна Марина Юріївна. – К., 2011. – 216 с.

56. *Стил У.* Какого цвета твоя боль? Руководство по посттравматическому вмешательству для помощи травмированным дошкольникам /Уильям Стил, Патриция Дж. Кордас. – Минск: ОБО «Белорусский детский хоспис», 2009. – 112 с.

57. *Сучкова Н. О.* Арт-терапия в работе с детьми из неблагополучных семей / Н. О. Сучкова. – СПб. : Речь ; М. : Сфера, 2008. – 112 с.

58. *Ткач Р.М.* Сказкотерапия детских проблем / Р. М. Ткач. – СПб.: Речь, 2013. – 128 с.

59. *Хеуш Н.* Контрперенос арт-терапевта: Работа с беженцами – жертвами организованного насилия / Н. Хеуш // Арт-терапия – новые горизонты : [под ред. А. И. Копытина]. – Москва: Когито-Центр, 2006. – С. .21-40.

60. Хрестоматия по телесно-ориентированной психотерапии и психотехнике / Редактор-составитель В.Ю.Баскаков. 2-е изд. – М.: Смысл, 1997. – 159 с.

61. Хрестоматия. Арттерапия / Под ред. А.И. Копытина. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.

62. *Хульбут Г.* Укрощение бури: интермодальная арт-терапия в качестве инструмента преодоления чувств гнева и стыда у перенесших эмоциональные травмы пациентов / Гретхен Хульбут. // Арт-терапия в эпоху постмодерна : [под ред. А. И. Копытина]. – СПб.: Речь, Семантика-С, 2002. – С. 173 – 186.

63. *Фоа Э.* Эффективная терапия посттравматического стрессового расстройства/ [под ред. Эдны Фоа, Теренса М. Кина, Мэтью Фридмана]. – Москва: «Когито-Центр», 2005. – 467 с.

64. *Франц М.-Л. фон.* Психология сказки. Толкование волшебных сказок. Психологический смысл мотива искупления в волшебной сказке. – СПб.: Б.С.К., 1998. – 360 с.

Іншомовні видання:

65. *Appleton V.* Avenues of hope: Art therapy and the resolution of trauma / V. Appleton // Journal of the American Art Therapy Association. – 2001. – Vol. 18. – Issue 1. – P. 6-13.
66. *Armstrong V.G.* Modelling attuned relationships in art psychotherapy with children who have had poor early experiences/ Viktoria G. Armstrong. – The Arts in Psychotherapy. – 2013. – Vol. 40. – P. 275–284.
67. *Assman A.* Memory, individual and collective / A. Assman // The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis/ [Ed. Robert E. Goodin and Charles Tilly]. – Oxford, 2006. – Pp. 210–227.
68. *Ayalon O.* Rescue! Community oriented preventive education./ *Ofra Ayalon.* – Ellicott City: Chevron Publishing Corporation; 1992. – 147 p.
69. *Begoyan A.* An Anatomy of Psycho-trauma: Pain, Illness and Recovery / Begoyan, Arman // International Journal of Psychotherapy. – 2014. – Т. 18. – № 3. – С. 41-51.
70. *Berkowit, S.* National Center for PTSD and National Child Traumatic Stress Network, Skills for Psychological Recovery / Berkowit S., Bryant R., Brymer M., Hamblen J., Jacobs A., Layne C., Macy R., Osofsky H., Pynoos R., Ruzek J., Steinberg A., Vernberg E., Watson P. // Field Operations Guide, 2010/ [Електронне джерело]. – Режим доступу : www.nctsn.org and www.ptsd.va.gov.
71. *Carozza P. M.* Young Female Incest Victims in Treatment: Stages of Growth Seen with a Group Art Therapy Model / P. M. Carozza and C L. Heirsteiner // Clinical Social Work Journal. – 1982. – Vol. 10 (3) – P. 165-175.
72. *Caserta M. S.* Toward the development of an Inventory of Daily Widowed Life / Caserta, M. S., & Lund, D. A. // (IDWL): Guided by the dual process model of coping with bereavement. Death Studies, 2007. – 31(6). – P.p. 505–534.
73. *Crenshaw D.* Neuroscience and trauma treatment implications for creative arts therapist / Crenshaw D. // Expressive and creative arts methods for trauma survivors; [Carey L.]. – London/Philadelphia : Jessica Kingsley, 2006. – P. 21–38.
74. *Czamanski-Cohen J.* «Oh! Now I remember»: The use of a studio approach to art therapy with internally displaced people / J. Czamanski-Cohen. – The Arts in Psychotherapy. – 2010. – Vol. 37. – Pp. 407–413.
75. *Franklin M.* Art Therapy and Self-esteem / M. Franklin // Art Therapy. – 1992. – Vol. 9 (2). – P. 78-84.
76. *Gessell A.* The child from five to ten [rev. ed.] / A. Gessell, F. L. Ilgs, L.B. Ames. – New York: Harper and Row, 1977.
77. *Gonnick R. S.* Fragile attachments: Expressive arts therapy with children in foster care / Gonnick R. S., Gold M. // The Arts in Psychotherapy. – 1992. – Vol. 18. – P. 433–440.
78. *Joseph S.* Growth following adversity: Theoretical perspectives and implications for clinical practice / S. Joseph & P. A. Linley // Clinical Psychology Review.– 2006. – Vol. 26. – P. 1041-1053.
79. *Herman L.J.* Trauma and recovery / Herman, Judith Lewis. – New York: BasicBooks, 1992. – 276 pp.

80. *Levine P.* Waking the Tiger: Healing Trauma / P. Levine. – Berkeley: North Atlantic books, 1997. – 204 p.
81. *Levine P.* New Insights into Trauma Therapy / P. Levine & J. Chitty // APTA National Conference, 1994. – P. 13.
82. *Lister S.* Current bereavement theory: Implications for art therapy practice / Lister, S., Pushkar, D., & Connolly, K. // The Arts in Psychotherapy. – 2008 – 35. – P.p. 245–250.
83. *McGee P.* Empowerment through community development / McGee P. // Art in treatment: transatlantic dialogue : [Ed. D. Spring]. – Springfield, III.: Charles C Thomas, 2007. – Pp. 191-208.
84. *McNiff S.* Art heals: How Creativity Cures the Soul / McNiff S. – Boston, MA: Shambhala Publications, 2004 – 316 p.
85. *Miller C.* Tears into diamonds: transformation of child psychic trauma through sandplay and storytelling / Carol Miller, John Boe // The Arts in Psychotherapy. – 1990. – Vol. 17. –P. 247-251.
86. *Morin E.* Le cinema ou J’homme imaginaire / E. Morin // Essais d’antropologie sociologique. – Paris, Les Editions de minuit, 1956. – P. 97–132 ; [Электронне джерело]. – Режим доступу: <http://www.psychology.ru/library/00039.shtml#P01#P01>
87. *Neal A. G.* National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century / Arthur G. Neal. – Armonk, N.Y. & London: M.E. Sharpe, 1998. – 224 p.
88. *Neimeyer R. A.* Lessons of loss: A guide to coping / [2nd ed. R. A. Neimeyer]. – TN: Center for the Study of Loss and Transition., 2002. – 514 p.
89. *Neimeyer R. A.* Searching for the meaning of meaning/ R. A. Neimeyer // Grief therapy and the process of reconstruction. Death Studies. – 2000. – 24(6). – P.p. 541–558.
90. *Peake B.* A Child’s Odyssey toward Wholeness through Art Therapy/ B. Peake // The Arts in Psychotherapy. – 1987. – Vol. 14. – Pp. 41–58.
91. *Pennebaker J. W.* Linguistic predictors of adaptive bereavement / J. W. Pennebaker, T. Mayne & M. Francis // Journal of Personality and Social Psychology. – 1997. – 72(4). – P.p. 863–871.
92. *Peterson C.* Strengths of character and posttraumatic growth / C. Peterson, N. Park, N. Pole, W.D’Andrea & M. E. P. Seligman // Journal of Traumatic Stress. – 2008. – Vol. 21. – P. 214-217.
93. *Rousseau, C.* Creative expression workshops for immigrant and refugee children / Rousseau C., Singh A., Lacroix L., Measham T. // Clinical perspectives. Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry. – 2004. – Vol. 43(2). – P. 235-238.
94. *Sagar C.* Working with Qases of Child Sexual Abuse in Case / C. Sagar // Working with Children in Art Therapy. ; [eds. C. Dalley, T. Dalley].– London and New York: Routledge, 1990. – P. 89-114.
95. *Stember C. J.* Art therapy: A new use in diagnosis and treatment of sexually abused children/ C. J. Stember // Sexual abuse of children: Selected

readings. – Washington, DC: National Center on Child Abuse and Neglect, 1980. – Pp. 59-63.

96. *Stroebe M. S.* The dual process of model of coping with bereavement: Rationale and description / M. S. Stroebe & H. Schut // *Death Studies*. – 1999. – 23(3), 197–224.

97. *Stroebe M. S.* Meaning making in the dual process model of coping with bereavement / M. S. Stroebe & H. Schut. // *Meaning reconstruction and the experience of loss* / [Ed.R. A. Neimeyer]. – Washington, DC: American Psychological Association, 2001. – Pp. 55–73.

98. *Tedeschi R. G.* Posttraumatic growth: Conceptual foundtions and empirical evidence/ Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. // *Psychological Inquiry*.– Vol. 15. – 2004. – P. 1-18.

99. *Terr L.C.* Childhood traumas: An outline and overview / *L.C. Terr* // *American Journal of Psychiatry*. – 1991. – 148. Pp. 10–20.

100. *Van Westrhenen N.* Creative ArtsTherapy as treatment for child trauma: An overview / Nadine van Westrhenen, Elzette Fritz // *The Arts in Psychotherapy*. – 2014. – Vol. 41. – P. 527–534.

101. *Waller D.* Treatment of Addiction: Current Issues for Arts Therapies // [Ed. D.Waller, and J. Mahoney]. – Florence, KY, US: Taylor & Francis/Routledge, 1999. – 168 p.

102. *Wilson M.* Art therapy with the invisible sex addict / M. Wilson // *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*. – 1998. –Vol. 16(1). – Pp. 7-16.

103. *Worden J. W.* Grief counseling and grief therapy: a handbook for the mental health practitioner / [4th Ed. Worden, J. William]. – New York, NY: Springer Publishing Company, LLC., 2009. – 316 p.